

**В ПЪРВО ЛИЦЕ, ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО
(ПОГЛЕД ВЪРХУ БЪЛГАРСКИТЕ ЕПИГРАФСКИ
ПАМЕТНИЦИ ОТ ПЕРИОДА XII - XV В.)**

Величка Илиева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**IN FIRST-PERSON, SINGULAR
(AN OVERVIEW OF THE BULGARIAN EPIGRAPHS
OF THE 12TH – 15TH CENTURIES)**

Velichka Ilieva
Sofia university “St. Kliment Ohridski”

The current paper focuses on who, why and how creates epigraphs that speak in first-person, singular. For this purpose, we analyzed 45 inscriptions, composed in Bulgarian and dated from the 12th–15th centuries.

The research has three tasks: to indicate the probable “authors” of these inscriptions; to consider the reasons for writing them – what is “written about” and what is “done” in first-person, singular; to mark the individual motives transferred from one culture to another through the formulas and “cultural clichés” used in the texts. Also, a linguistic comment is made on word forms marking specific linguistic processes.

Keywords: Second Bulgarian empire’s epigraphy, textological notes, linguistic analysis

За българските епиграфски паметници често се мисли като за екзотични, случайно издраскани тук и там текстове, посветени на конкретно събитие или човек, но откъснати от културата на своето съвремие. Само занимавалите се с българска епиграфика разбират как тези надписи са в непосредствена връзка с книжнината и традициите на своето време, а и представляват своеобразни преносители на идеи и форми от предходни епохи.

Съставянето на официални, а и неофициални епиграфски паметници следва различни схеми и модели, но настоящата статия намира за интересно да предложи на читателското внимание тези надписи, в които се говори от 1 л., ед.ч. Предмет на разглеждане са 45 паметника¹, датирани в периода XII – XV в. и съставяни на български език, открити и все още съхранявани както на територията на България, така и на територията на съседни страни.

¹ Паметниците са описани в списък, приложен след края на доклада.

Целта на изследването е да се провери езиковата реализация на зададените параметри в текстологичен и морфологичен план. Това включва търсене на допълнителна информация за „авторите“, пишещи в 1 л., ед.ч.; преглед на съдържанието на подбраните епиграфски паметници, както и поводите за тяхното написване; начини на създаване на епиграфския паметник в 1 л., ед.ч. – формули и културни клишета и техни варианти; и не на последно място – езиков коментар.

1. Авторство

За да се отговори на въпроса кой е „авторът“ на даден епиграфски паметник, създаден от 1 л., ед.ч., трябва да е ясно, че в епиграфиката поръчителят на надписа, създаващият текста и каменоделецът, фактически пренесъл словата върху камъка, могат да бъдат отделни лица. Така също, отделните по вид паметници предполагат различни граници на авторовата изява.

При официалните надписи (летописни, ктиторски или надгробни) ролята по създаването на паметника са разпределени. Поръчителят може да бъде самият владетел, патриархът или друго лице с високо положение в църковната или светската власт. Съставителят на текста често е образувано официално лице, натоварено с тази задача от по-висшестоящи. „За съжаление в българските епиграфски паметници с официален характер няма почти никакви данни за каменоделците, издялали надписите, каквито има например в някои старосръбски надписи. [...] Анонимността, доколкото съществува в средновековната литература, е присъща още на архаичните надписи, в които личността на създателите им не била отбелязвана никъде“ (Смядовски/Smyadovski 1993: 42). Изключение е Шуменският Шишманов надпис, известен и като Надпис на Срацо, именно заради подписа в края на паметника: „азъ срацо пнсахъ“.

Обратно, при неофициалните паметници поръчителят, съставителят и изпълнителят съвпадат. Така наречените графити в най-голяма степен се доближават до приписките, които се откриват из ръкописите. Някои от техните автори, където се чете автограф на писача, са: Влад, Йоан, Гръчин, Бранко (Графити върху камъни от Шуменската крепост), Гаган, Гаго, Барко, Димитър (Имена и графити върху камък и керамика от Царевец, Търново), Ненад (Ктиторски надпис на Ненад, Ниш) и др. Това разнообразие от имена сочи висок процент на грамотност, както и разнородно в етническо отношение население, но е и ценно свидетелство за географското разпространение на имената и тяхната приемственост през вековете.

Освен на ономастични данни графитите са източник и на сведения за наименованията на съществували в епохата на Второто българско царство занаяти, а официалните надписи – за наименованията на титли, дворцови, църковни и военни служби и звания, както и за конкретизирането на техните значения. Според характера на надписите могат да се отделят две групи, като в първата попадат дейностите на обикновения средновековен българин, неговият занаят или занимание, напр.: азъ ѿно златаръ; азъ ѿно ковачъ; нван ков[ачъ]; аз Дрганъна залатръ (Графити върху скала, с. Калугерица); азъ нво граматнкъ (Надпис на Иво Граматик от Иваново), докато във втората – титли и длъжности от църковната и светската власт като „врана доука велнкъ“ (Кърчевски надпис, 1204/1205 г.); „н анеψια. велнкаго воє[воды ѿванна] ц(а)рѣ бл(ъ)гаромъ асѣнѣ“ (Търновски надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, XIV в.); „азъ деспотъ стефанъ“ (Надгробен надпис на деспот Стефан Лазаревич от село Църквине, Сърбия (1427 г.); „азъ попъ сѣргне“ (Надпис-графит на поп Серги, Патриаршията, Търново (XIII – XIV в.); „ѿп(нско)пъ зетскнн неѡфнтъ“ (Ктиторски надпис на епископ Неофит (1269 г.); „азъ ерномонаахъ анеѡнне“ (Надписи от саркофаг в църквата Св. Атанасий, с. Лешок близо до Тетово, РСМ); „азъ севасть ѡгнѣнь вхъ прн царн шншман(ѣ) кеф(а)лна“ (Боженишки надпис).

В много от надписите „зографът или каменоделецът съобщават името си с традиционните изрази за набожност, благочестие и покорство“ (Смядовски/Smyadovski 1993: 73) като „аз, раб божи“ – широко разпространен както в епиграфиката, така и в книжнината, „аз, раб христов“, „многогрешният аз ХХ“ или „аз, смиреният ХХ“, напр.: „азъ рабъ б(о)жи стефанъ ѡрошь“ (Ктиторски надпис на крал Милутин от Студеница); „Азъ рабъ хъв Нванъ ѡланверъ“ (Надпис от църквата до лика на Йоан Оливер, Надписи от Лесновския манастир, РСМ); „азъ стванъ многогрѣшнн“ (Шуменски надпис на Стоян от 1415 г.); „ѿ смѣренн п(о)пъ прнзрѣньскы дамъанъ“ (Ктиторски надпис от църквата Св. Богородица Левишка в Призрен, 1307).

От друга страна, в официалните надписи, съставени от името на владетеля, „трафаретната формулировка на царската титла е пишно разгърнатата“ (Смядовски/Smyadovski 1991: 42), срв.: „ѡ(анъ) асѣн(ъ) въ х(рнст)а б(ог)а вѣрны ц(а)рѣ н самодръжець блъгарѡмъ“ (Търновски надпис от 1230 г.); „ѡ[анъ] александ[ръ] бл[а]говѣренъ ц[а]рѣ [блѣга]ромъ“ (Надпис от с. Рояк със споменаване на цар Иван Александър); „азъ бл[а]говѣрны царъ ѡ[ан] шнш[манъ] сынъ велнкаго ц[а]рѣ ѡвана

але[ксандра]“ (Шуменски Шишманов надпис); „а[зъ] въ х̄а б̄а
бла[говѣ]рънн краал[ъ] марко“ и „аз[ъ] въ х̄а б̄а благовѣрънн краал[ъ]
влькашннь...“ (Надписи от Марков манастир до Скопие). Начинът за
представяне, при който задължително се посочва връзката на владете-
ля с бога – „в христа бога верен цар и самодържец“ или „благоверен
цар и самодържец“, е възприет от Византия още от времето на цар
Симеон, а традицията е продължена и разгърната през периода на
Второто българско царство.

2. Поводи за съставяне на надписите

Прегледът на използваните в надписите глаголи² позволява да се
отговори за какво „се пише“ и какво „се прави“ в 1 л., ед.ч., като мо-
гат да се обособят няколко семантични гнезда:

а) глаголи или глаголни конструкции в значение на „пиша“:

– пьсатн/пнсатн³ не св, св, пиша – „[азъ] ѿ ѿванъ пн[са]хъ...“, „азъ
гръуннъ пнсахъ...“, „бранко пнсахъ“ (Графити върху камъни от Шуменска-
та крепост); „азъ драгъ пнса“ (Графити до Търновски надпис); „азъ радъ
пнсахъ...“ (Ивановски стенопис 5 от Ивановски графити-стенописи);
„азъ рад[о]сла[въ] пн[са]хъ“ (Надпис от с. Черковна, Търговище); „азъ ѿно
коваѿ пнсахъ“ (Графити върху скала, с. Калугерица); „азъ попъ сѣргне †
пнсахъ“ (Надпис-графит на поп Серги, Патриаршията, Търново);
„пнсахъ/ъ/ азъ многогрѣшнн станъ“ (Графит от пещерната църква „Св.
Марина“ край Карлуково); „азъ нво граматнкъ пнса снѣ слова“ (Надпис на
Иво Граматик от Иваново); „азъ др(аг)ом(н)ръ пнсахъ“ (Боженишки над-
пис); „аподрас пнсахъ в[ог]ъ да простн смла“ (Графит върху камък от
Шуменската крепост); „н азъ срацо пнсахъ внѣкъ велнкаго епнкернѣ
срацнмнра“ (Шуменски Шишманов надпис /Надписът на Срацо/); „пнсахъ
азъ граматнкъ андо(н)а“ (Графити от манастирския комплекс в мест-
ността Осмарски колонии, Шуменско); „азъ стванъ⁴ многогрѣшнн пнсахъ
сн слова“ и „пнсахъ въ л̄то“ (Шуменски надпис на Стоян от 1415 г.); „азъ
калоѣнь пнсахъ ѿт ѿер[венъ]“ (Надпис-графит на Калоян от Червен, Царе-
вец, Търново); „азъ пнсахъ се“ (Надписи-графити от църквата „Св. Св.
Петър и Павел“, Търново). Един от надписите от крепостта Червен, Ру-
сенско е разчетен по различни начини в две свои издания: „калнннкъ

² Посочените примери са представени в хронологичен ред според датировката на надписите, в които са употребени.

³ Общо 22 пъти.

⁴ стванъ по Антонова, Попконстантинов/Antonova, Popkonstantinov 1993: 355

пн[са]“ (Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: 47) и „[азъ мн]нх(ъ) калннкъ пнса(хъ)“ (Ангелов/Angelov 1985: 242), поради което няма да бъде включен в подбраните дотук примери;

– **напъсатн/напнсатн св**, напиша, запиша, изпиша – „еже на[пн]сахъ сѧ на с[в]ѣтоѣ тронцѣ“ и „напнсахъ азъ азъ“ (Графити от „Мамил Таш“, с. Троица, Шуменско).

б) глаголи или глаголни конструкции в значение на „зографисвам“:

– **попнсатн несв, св**, изписах – † а[зъ] въ х̄а б̄а бла[говѣ]рьни крал[ъ] марко създах[ъ] н поп[н]с[а]хъ с[ы] божественн храм[ъ] (Надпис в свитък на крал Марко от Марковски манастир до Скопие);

– **оукрасити св**, украся – **сздах(ъ) ѿ зачала н писаннем(ъ) украсих(ъ)** до конца : прѣч(ъ)стнѣ сѣ цркъв(ъ) (Търновски надпис от 1230 г.); снн с(вѣ)тын храмь. прѣс(вѣ)тыне д(ѣ)вы в(огородн)це. **сздах. н оукрасих. в(ъ) нме оупенна е** (Ктиторски надпис от манастира Морача).

в) глаголи или глаголни конструкции в значение на „строя, изграждам“:

– **сътворити св**, създам, сътворя – **азъ врана доука велнкъ сътворихъ** града крнцѣва (Кърчевски надпис, 1204/1205 г.);

– **поставити св**, построя, изградя, издигна – **азъ ладо сн[нь] бабоуговъ поставихъ снѣ в[о]жн храм[ъ]** (Витовнишки надпис); **поставихъ хръстъ марни жене снн асана црѣ трѣвни** (Надпис за Мария от крепостта Червен, Русенско);

– **сздатн св**, построя, изградя, съзидам – **сздах(ъ) ѿ зачала** (Търновски надпис от 1230 г.); **н създах храмь [въ] нма прѣс(ва)тыа в(огородн)ца маторскыа і въ [нма свѣтаго е]в[ангелста і]ω(ана) в(о)гослова** (Батошевски надпис); **снн с(вѣ)тын храмь. прѣс(вѣ)тыне д(ѣ)вы в(огородн)це. създах. н оукрасих. в(ъ) нме оупенна е** (Ктиторски надпис от манастира Морача); **н м(н)л(ос)тню в(о)жнѣвъ. ѣп(нско)пъ зетскни неѡфнтъ. създахъ храмь сн.** (Ктиторски надпис на епископ Неофит); **азъ ненад с(н)нь казньца богдана съзндах сн градъ копрѣань** (Ктиторски надпис на Ненад, Ниш); † а[зъ] въ х̄а б̄а бла[говѣ]рьни крал[ъ] марко **сздах[ъ] н поп[н]с[а]хъ с[ы] божественн храм[ъ]** (Надпис в свитък на крал Марко от Марковски манастир до Скопие);

– **поновити св**, по(д)новя – **поновихъ храмь с(вѣ)т(н)е в(огородн)це лѣвншке от самого ѡснованна** (Ктиторски надпис от църквата Св. Богородица Левишка в Призрен);

– **здатн несв**, зидам, съзиждам – **н растіежаахъ н раскопахъ габрыне н вравнихъ брегове н наѹехъ сн храмь зндатн с(вѣ)т(а)го аѡанасна** (Надпи-

си от саркофаг в църквата Св. Атанасий, с. Лешок близо до Тетово, РСМ). Формата „зндатн“ е пример за обобщаване на н от сегашната основа в инфинитивната.

г) глаголи или глаголни конструкции в значение на „воювам, бия се“:

– нзлѣстн (на брань) св, изляза (на война) – нзлѣзох(ъ) на брань въ руманнѣ: (Търновски надпис от 1230 г.);

– развѣтн св, разбия, разтроша, строша – н развѣх(ъ) вонскѣ грѣцкѣ (Търновски надпис от 1230 г.);

– ѣтн св, хвана, заловя, задържа някого – н самого ц(а)рѣ кюрѣ ѿодѣра комннѣ ѣх(ъ) съ вѣтн болѣрѣи его. (Търновски надпис от 1230 г.);

– прѣѣтн св, превзема – а зема всѣ прѣѣх(ъ) ѿ одѣрнѣ н до драчѣ грѣцкѣ. ѣще же арбанаскѣ н сръбскѣ (Търновски надпис от 1230 г.).

д) глаголи или глаголни конструкции, бележещи случайни ежедневни действия или състояния:

– нзѣѣтн св, изсека – нзѣѣкох горѣ в сен пѣстѣнн (Батошевски надпис);

– прнзѣватн св, повикам, извикам, призова някого да дойде някъде, поканя – н прнзѣвах вел[каго царѣ мнѣхана асѣн]ѣ с(ы)на же велкаго ц(а)рѣ асѣнѣ • а внѣка стараго [асѣнѣ царѣ] (Батошевски надпис);

– прѣдатн св, дам, връча, предам, поверя някому някого или нещо; предам на следващите поколения, завеща – в лѣто ѿѣ азъ гагань прѣда[хъ] хннтѣ горѣ [...] (Надпис от Горно Новково);

– погладатн не св, насочвам погледа си към нещо; поглеждам – азъ гергн поглада долоу н горѣ н рекохъ (Шуменски надпис на Герги);

– рѣштн св, не св – река, кажа някому нещо – азъ гергн поглада долоу н горѣ н рекохъ (Шуменски надпис на Герги);

– нтн не св, св идвам, пристигам – ндѣхъ въ гернлово за кѣлака (Надпис от с. Черковна, Търговище);

– трѣднтн св не св, св, трудя се – н ѣ смѣренн п(о)пѣ прнзрѣньскы дамянѣ трѣднх(ъ) се (Ктиторски надпис от църквата Св. Богородица Левишка в Призрен);

– завѣцатн св, завеща, оставя в наследство – ѿбо пакы тнѣзн добрнны радн насѣтно конѣ мѣ завѣцахъ (Надпис на Иво Граматик от Иваново);

– **прнтн св**, дойда, стигна, пристигна – азъ ерномонаахъ анѳонне прндохъ въ снѣ мѣсто (Надписи от саркофаг в църквата Св. Атанасий, с. Лешок близо до Тетово, РСМ);

– **растажатн несв**, разтеглям, ограждам⁵ – азъ ерномонаахъ анѳонне прндохъ въ снѣ мѣсто н **растежаахъ** н **раскопахъ** габрыне н **ѳравннхъ** брегове н **наѳехъ** сн храмъ зндатн (Надписи от саркофаг в църквата Св. Атанасий, с. Лешок близо до Тетово, РСМ);

– **раскопатн св**, разкопая, изкопая, срина – н **растежаахъ** н **раскопахъ** габрыне н **ѳравннхъ** брегове н **наѳехъ** сн храмъ зндатн с(вѣ)т(а)го аѳанасна (Надписи от саркофаг в църквата Св. Атанасий, с. Лешок близо до Тетово, РСМ);

– **ѳравьнтн св**, приравня, изравня – н **растежаахъ** н **раскопахъ** габрыне н **ѳравннхъ** брегове н **наѳехъ** сн храмъ зндатн с(вѣ)т(а)го аѳанасна (Надписи от саркофаг в църквата Св. Атанасий, с. Лешок близо до Тетово, РСМ);

– **наѳатн св**, започна, поставя началото на нещо – н **растежаахъ** н **раскопахъ** габрыне н **ѳравннхъ** брегове н **наѳехъ** сн храмъ зндатн с(вѣ)т(а)го аѳанасна **Лешок**;

– **разьнтн св**, разбия, разтроша, строша – азъ ѳно коваѳъ пнсахъ м[ѳса]ц[а] апрнлѳ заваленъ бѳ патось нѳ желѳзни клнни н желѳзна дльбна **разьнхъ** (Графити върху скала, с. Калугерица);

– **погрѣтн св**, погребя – погрѣвохъ асѳнѳ] г(осподн)на сн ц(а)рѳ (Търновски надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, XIV в.);

– **патнтн св**, патя, страдам – азъ севасть ѳгнѳнь внхъ прн царн шншман(ѳ) кеѳ(а)лна н много зло патнхъ (Боженишки надпис);

– **дрьжатн са несв**, придържам се към нещо, следвам – в(ь) то врѳмъ тѳрцн воѳахъ азъ са **дрьжахъ** вѳрь шншмана ц(а)рѳ (Боженишки надпис);

– **молтн несв**, моля Бог, отправям молитва, умолявам – **м/о/лю** же вы ѳ господн ѳцн н братнѣ поменете ме въ **м/о/лн/твахъ** свонхъ. (Надгробен надпис на безименна принцеса от църквата „Св. Димитър“, Скопие); васъ же **м̄лю** братна моѳа любнмаѳа проѳнтаѳе простнте **р̄а б̄а** (Надгробен надпис от църквата „Св. Богородица“, Охрид); н н(н)на **м(о)лю** в(н) го[с(по)дн] ѳ(т)цн н братна помѳнете ме въ **м(о)лтнвахъ(ь)** вашнхъ(ь) н **р(ь)цѳте** вѳуна тн паметь (Надгробен надпис на Тодор, син на номика Жегр);

⁵ Предвид контекста на надписа значението може да бъде и „ограждам“, срв. и Миклошич/Mikloshich (Paleoslovenico – Greek/Latin Dictionary (branatomic.com)). Добавка на А.-М. Тотоманова: „Плетът се плете и слага/тегли“, срв. и „тегля чертата“.

– *оукрѣпнѣти св*, укрепя, подкрепя; дам сили на нещо – *асѣнь хота пастн са ѿт лѣ[поты вѣры] н оукрѣпнхъ прѣбы⁶ х(рнсто)вѣ цр(к)вн [ѿтшѣдшѣ же емѣ] ѿт настоѣщаго сего жнѣна* (Търновски надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, XIV в.);

– *полагати несв*, слагам, поставям, турям – [положнхъ его здѣ] събравши ѿд моѣ прѣд, ѿмер(л)ѣ [асѣнѣ (Търновски надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, XIV в.).

В изследвания епиграфски материал се срещат още две глаголни форми в 1 л., ед.ч. „възлюбнхъ“ (Земенски стенопис) и „роднхъ“ (Надпис-гатанка от Царевец, Търново). Те обаче не отговарят на зададените в тезата на доклада параметри. И двете глаголни форми са части от група надписи с приписков характер, съдържащи „литургични бележки, богослужебни текстове, цитати от Ветхия и Новия завет или алюзии с тях; цитати от патеричната литература и пр.“ (Смядовски/Smyadovski 1993: 79). Началото на Земенския стенопис е първото изречение на псалм 26:8: „[҃н възлюбнхъ бл҃гол]ѣпнѣ домѣ твоего н мѣсто въселнѣ славн твоеѣ“, а съдържанието на т.нар. Надпис-гатанка от Царевец, Търново е взето от текстовете на Стария завет и представлява загадка: „мене родн баща мн // [а]зъ роднхъ женѣ си // жена мн родн дѣ // [тн] мн а дѣтн мн // [роднха] бащннѣ мн.“.

е) глаголи или глаголни конструкции с екзистенциално значение:

– *прѣбывати несв*, пребивавам, оставам в известно положение – „*прѣбываахъ въ архѣглѣ н бѣхъ въ велнцѣ желостн*“ (Надпис на Иво Граматик от Иваново);

– *проводити несв, св*, прекарвам, преживявам – „*проводнхъ жнѣта моего*“ (Надгробен надпис на деспот Стефан Лазаревич от село Църквине, Сърбия);

– *быти несв*, със самостоятелно лексикално значение, съм, съществувам – „*Азъ рабъ хѣвъ Нванъ Ѡлнверъ по млѣтн бѣнн гна мн крала Стефана внхъ ѣ сръблемъ велнкъ наѣелнкъ.*“ (Надпис от църквата до лика на Йоан Оливер, Надписи от Лесновския манастир, РСМ); „*азъ севасть ѿгнѣнь внхъ прн царн шншман(ѣ) кеѣ(а)лнѣ*“ (Боженишки надпис);

⁶ В изданието на Г. Томовић, по което се цитира паметникът, липсва означение за недовършеност на написанието. В другите публикувани варианти на надписа формата е: „*прѣбыхъ*“ (Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: 169), „*прѣбыхъ*“ (Ovcharov/Ovcharov 2006б: 53, 56, 57).

„Ѡазь дѣспоть стѣфань. с(н)нь с(вѣ)т(а)гѡ кнѣз(а) лазара. н по того прѣставлен мнолостью в(о)жїєю вѣхъ г(осподн)нь“ (Надгробен надпис на деспот Стефан Лазаревич от село Църквине, Сърбия); „н вѣхъ въ велнцѣ желостн“ (Надпис на Иво Граматик от Иваново); „понеже вѣхъ ѡкоже ꙗ вн ... вн мо[же]те вѣтн ѡко же азь“ (Надгробен надпис на Янул, Земен).

– **вѣтн несв**, като спомагателен глагол за образуване на сложни форми за страдателен залог – „їже мнрскн зовома вѣхъ, мнншьскаго съподобнхъ се вбраза. въ немже наречу/є/нна вѣхъ“ и „смъртномѡ часѡ на ме прншдшѡ н земан дана вѣхъ въ лѣто. ѡ̄ѡ̄ѡ̄. м/ѣ/сн/ца/ апрнл/ѣ/.ѡ̄. д/ѣ/нь“ (Надгробен надпис на безименна принцеса от църквата „Св. Димитър“, Скопие).

Неколкократната употреба на **внхъ < вѣхъ** показва стария аорист на глагола **вѣтн**. От друга страна, в страдателните конструкции, съставени от минало страдателно причастие и спомагателен глагол: „наречу/є/нна вѣхъ“ и „дана вѣхъ“, е употребена втората форма на глагола **вѣтн** за сигматичен аорист (с аористни окончания), но с имперфектна основа: „вѣхъ“. „В развитието на българския език тези форми окончателно изместват същинските аористни форми (**вѣхъ, вѣ**)“ (Славова/Slavova 2017: 330).

Към групата на глаголи с екзистенциална функция могат да се причислят и **пронзтн** (изляза, появя се) и **прѣтн** (дойда, пристигна), употребени в Надгробен надпис на безименна принцеса от църквата „Св. Димитър“, Скопие: „ѡ̄ ц/а/рскыхъ/ѣ/ ѡдрь прнзндохъ/ѣ/ н въ царскаѡ пакы прнндохъ/ѣ/“. Тяхната семантика бележи не толкова физическото преместване на обекта от едно място на друго, „произлизането“ и „пристигането“ на неизвестната принцеса от надписа, а начало на съществуване и продължаване на това съществуване. За такъв тип „локализирана екзистенция“ говори М. Младенова: „В условно приетата втора зона около ядрото на екзистенциалното семантично поле са разположени глаголите за движение [...]. При тях значението ‘съществуване’ възниква при определени дискурсни условия“ (Младенова/Mladenova 2016: 21).

Отново в този надпис **съподобнѣтн сѡ** (св, придобия, удостоя се с нещо) от откъса: „мнншьскаго съподобнхъ се вбраза. въ немже наречу/є/нна вѣхъ“, може да се разгледа като част от глаголите, влизащи в семантичното поле на екзистенциалността. Налице е промяна в състоянието, в което обектът продължава своето съществуване.

Прегледът на глаголите, използвани в подобрения епиграфски материал, отразява света на средновековния българин, чийто мироглед „оплоден от византийското християнско дълбокомъдрие, [...] се характеризира с простота, жизненост и пряк изказ“ (Гюзелев/Gyuzelev 2005: 20). Прави впечатление, че с най-голяма честота се употребява глаголът „пиша“, следван от „строя“ за създаване и подновяване на храмове и крепости, както и глаголи, свързани с водене на битка. Група „д“ представя широка палитра от действия, покриващи целия житейски цикъл – раждането и смъртта, респ. погребението; труда и конкретно обработването на земята; но и състояния – поддържането на вярата, молитвата към Бога, патилата. Така става ясно, „че старобългарският език не е бил само *lingua sacra*, език на богослужебната книжнина, а език, който пълноценно функционира и обслужва всички сфери на духовния и социалния живот на народа ни“ (Смядовски/Smyadovski 1993: 9).

3. Формули за съставяне на епиграфски паметници

Традицията в съставянето на епиграфски паметници датира от древността, като отделни мотиви се пренасят от една култура в друга. Така е и с българската епиграфика, възприела модели от византийската, а тя – от други култури преди нея.

а) „азъ ХХ пнсахъ“.

Формулата клише, която най-много се доближава до приписките, оставяни из книжовните паметници, и приличаща най-много на автограф, гласи: „азъ ХХ пнсахъ“ в 1 л., ед.ч. или вариантът в 3 л., ед.ч. – „ХХ пнса“. В изследвания материал обаче на две места се забелязва употребата на азъ в комбинация с глагол в 3 л., ед.ч., напр.: „азъ драгw пнса“ (Графити до Търновски надпис) и „азъ нво граматнкъ⁷ пнса сна слова“ (Надпис на Иво Граматик от Иваново).

Обратно, в примера: „аподрас пнсахъ“ (Графит върху камък от Шуменската крепост, XIV в.) или „бранко пнсахъ“ (Графити върху камъни от Шуменската крепост) глаголната форма е в 1 л., ед. ч. без да е налице основание за подобно съгласуване.

1 л., ед.ч. „аз, ХХ, писах“ → „аз, ХХ, писа(Ø)“
3 л., ед.ч. „ХХ писа“ → „ХХ писАХ“

⁷ Във факсимилето на надписа (Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: 68) се чете голям ер.

Това преплитане може да се обясни по два начина – като грешка на писача, при която се получава неволно сливане на двата варианта, или като пример за съществуването или обособяването на нова формула. Подкрепа на второто предположение може да се открие в още няколко надписа от времето на Първото българско царство. В заключителната формула на Воденския надпис „*напнсахъ же сѧ⁸ въ лѣто а̄ в̄ с̄ з̄* отъ створеніа мнѣ [...] са си дали среща две заключителни формули, които взаимно са си въздействали: едната е в 1 л., ед.ч. *напнсахъ въ лѣто*, а другата е безлична – *напнса сѧ въ лѣто*. Явлението не е чуждо на българската епиграфска традиция, срв. с *пнса азъ гергн граматнк ѿт село маѡвница* (К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*. 1 s.57) в надпис от Крепча (X в.) – контаминация на *пнсахъ азъ* и *пнса гергн граматнк*, където се натъкваме на същото явление“ (Добрев/Dobrev 2007: 264).

В началото на Шуменския надпис на Герги: „*азъ гергн поглада долочу н горѣ н рекохъ*“ и по-конкретно формата на глагола *погладатн* не може да се приеме за такава в 1 л., ед.ч. Написанието „*поглада*“ е последна дума от реда и се намира най-вдясно на надписното поле. Би могло да се допусне, че след буквата *а* от *поглада* е изписан друг знак, който се е отчупил или изтрил. Така например, в изданието на А. Маргос (Маргос/Margos, цит. по Константинова/Konstantinova 1983: 69) формата е възстановена като сегашно деятелно причастие *поглада[тн]*. Изданието на същия паметник от В. Антонова (Антонова/Antonova, цит. по Константинова/Konstantinova 1983: 69) пък гласи: „*азъ тертеръ господѧ[р]*“.

б) „защото и вие ще станете като мен, но аз като вас – никога“:

Друга често използвана формула се открива в група надгробни надписи, „в които починалият сам разказва за живота си или съобщава за смъртта си [...]. Произходът им може да се търси много назад, още в архаичните епиграми от 8 – 6 в. пр. н.е. [...] Това е обикнат образец при античните епитафии, където често глаголните форми са в 1 л. ед. ч.“ (Смядовски 1993: 52). В изследвания епиграфски материал се откриват следните варианти на тази формула:

1. *ѧко вѣ можете в[ѣ]тн како ѧ а ѧ како вѣ ннколиже* (Надгробен надпис от църквата „Св. Богородица“, Охрид);
2. *ѧко н вн тлѣннн ѧсте ѧкоже н азъ* (Надгробен надпис на Тодор, син на номика Жегр);

⁸ А.-М. Тотоманова допуска, че *сѧ* е показателно местоимение, ср.р. във вин. п., изписано с малка носовка вместо *ѣ*.

3. ѱко н вн тленї есте ѱко же н ѱзъ. понеже бѣхъ ѱкоже і вн вн мо[же]те внтн ѱко же азъ (Надгробен надпис на Янул, Земен).

Безспорно интригуваща със съдържанието си, тази формула е интересна и с употребата на местоимението в 1 л., ед.ч., им.п. азъ. В старобългарския език както е подчинителен съюз, зависещ в конкретния случай от екзистенциалния глагол вѣтн, който се обгражда само с именителен падеж. Днес обаче преводът следва да бъде „вие може да бъдете като МЕН“ или „и вие тленни сте като МЕН“. Винителната форма на местоимението се настанява на мястото на именителната, когато настъпва аналитизмът в българския език и наследникът на съюза както започва да се държи като предлог.

В посочените по-горе примери, а и в Ктиторския надпис на епископ Неофит („ѱ м(н)л(ос)тнѹ б(о)жнѡвѣ. ѱп(нско)пѣ зѣтскнѣ нѣѡфнтѣ. създахъ“) се забелязва употребата на местоименна форма за 1 л., ед.ч. ѱ. Макар в съвременния български книжовен език да се пази само формата „аз“, то из диалектите „се срещат различни нейни варианти: а̀зе, а̀зи, йотувани – я̀с, я̀зе, я̀зека, я̀ска“ (Харалампиев/Haralampiev 2001: 108). Формата я (ѱа) е характерна за западните и югоизточните говори, но и за останалите славянски езици⁹. И четирите епиграфски паметника, в които се открива местоименна форма я, са създадени на запад (в Охрид, Земен, Призрен, та дори и в Которския залив¹⁰), по които земи началното а е с протетична йота.

Задачата на настоящото изследване – да покаже кой, защо и как създава надписи, в които се говори от 1 л., ед.ч. – целеше да представи паметниците, създадени в периода XII – XV в., като източник на данни за традициите и културата на своето време, но и за развоя на старобългарския език в посочения период. Българската епиграфика следва да бъде проучена не само от учени археолози и историци, но и от филолози. Дано настоящият доклад събуди интереса на езиковедите в тази посока.

⁹ Това, че обликът я се среща във всички останали славянски езици, навежда учените на мисълта, че азъ със з < g (лат. ego, гр. εγώ) и липса на прејотация от началния ѱ < ē вероятно е архаична черта на солунския говор, която не е споделяна от останалите славянски наречия през IX – X в.

¹⁰ Плочата, на която е издялан Ктиторският надпис на епископ Неофит (1269 г.), се е намирала над входа на църквата Св. Петър в село Богдашичи до залива Бока Которска.

Списък с епиграфските паметници

1. Графити върху камъни от Шуменската крепост (XII – XIII в.);
2. Кърчевски надпис (1204/1205 г.);
3. Витовнишки надпис (1218 г.);
4. Търновски надпис от 1230 г.;
5. Графити до Търновски надпис;
6. Ктиторски надпис от манастира Морача (1252 г.);
7. Ктиторски надпис на епископ Неофит (1269 г.);
8. Батошевски надпис (1246 – 1256 г.);
9. Надпис от Горно Новково, XIII век.;
10. Ивановски графити-стенописи, XII – XIV в.;
11. Надпис от с. Невша, Провадийско, XIII в.;
12. Шуменски надпис на Герги, края на XIII – първата половина на XIV в.;
13. Надписи от крепостта Червен, Русенско – XIII – XIV в.;
14. Имена върху варовиков блок от църквата на крепостта Червен;
15. Надпис от с. Черковна, Търговище (XIII – XIV в.);
16. Надпис за Мария от крепостта Червен, Русенско (XIII – XIV в.);
17. Земенски стенопис 4;
18. Графити върху скала, с. Калугерица, XIII – XIV в.;
19. Надпис-графит на поп Серги, Патриаршията, Търново (XIII – XIV в.);
20. Имена и графити върху камък и керамика от Царевец, Търново (XIII – XIV в.);
21. Надпис-гатанка от Царевец, Търново (XIII – XIV в.);
22. Графит от пещерната църква „Св. Марина“ край Карлуково (XIII – XIV в.);
23. Ктиторски надпис от църквата Св. Богородица Левишка в Призрен, 1307;
24. Ктиторски надпис на крал Милутин от Студеница, XIV в.;
25. Надпис на Иво Граматик от Иваново, след 1323 г.;
26. Надпис от църквата до лика на Йоан Оливер;
27. Надписи от саркофаг в църквата Св. Атанасий, с. Лешок близо до Тетово, РСМ;
28. Надгробен надпис на безименна принцеса от църквата „Св. Димитър“, Скопие (1355 г.);
29. Боженишки надпис (1371 – 1395 г.);
30. Ктиторски надпис на Ненад, Ниш (1372 г.);
31. Надгробен надпис от църквата „Св. Богородица“, Охрид;
32. Надгробен надпис на Тодор, син на номика Жегр, 1387;

33. Надгробен надпис на Янул, Земен, XIV век;
34. Надпис от с. Рояк със споменаване на цар Иван Александър;
35. Графити от „Мамил Таш“, с. Троица, Шуменско;
36. Търновски надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“, XIV в.;
37. Графит върху камък от Шуменската крепост, XIV в.;
38. Шуменски Шишманов надпис (Надписът на Срацо);
39. Графити от манастирския комплекс в местността Осмарски колонии, Шуменско;
40. Надпис в свитък на крал Марко и Надпис в свитък на крал Вълкашин от Марков манастир до Скопие;
41. Шуменски надпис на Стоян от 1415 г.;
42. Надгробен надпис на деспот Стефан Лазаревич от село Църквине, Сърбия (1427 г.);
43. Надгробен надпис на Родоп, с. Баня край Рудник, Сърбия (1436 г.);
44. Надпис – графит на Калоян от Червен, Царевец, Търново;
45. Надписи – графити от църквата „Св. Св. Петър и Павел“, Търново.

Епиграфските паметници се ползват и цитират по изданията на:

- К. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*, Band 52, Wien, 1997;
- Г. Томовић. Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Историјски институт, Посебна издања, књ. 16, Београд, 1974;
- В. Антонова и К. Попконстантинов. „Епиграфски паметници от XII – XIV век от средновековния Шумен“. – В: Преслав, т. 4, С., 1993, 353 – 368;
- Н. Овчаров. Надписите за строеж на градове (градъ зндатн) в старобългарската кирилска епиграфика. – В: Археология, 1996, 2 – 3, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София: АИ „Марин Дринов“, 2006, 108 – 118;
- А. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика Лавра“, Царевград Търнов, Т. 4, София: БАН, 1984;
- В. Константинова. Средновековни надписи от Шуменско (XII – XV в.). – В: Старобългаристика, София: БАН, VII (1983), 3, 68 – 78;
- Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII – XIV век. – В: Царевград Търнов, Т. 3, София: БАН, 1980;

Н. Ангелов. Надписи, монограми, букви и знаци. Надписи върху строителни материали. – В: Средновековният Червен, т. 1, Цитаделата на града, София: БАН, 1985, 236 – 271.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ангелов/Angelov 1985: Ангелов, Н. Надписи, монограми, букви и знаци. Надписи върху строителни материали. // *Средновековният Червен*, т. 1, Цитаделата на града, София: БАН, 1985, 236 – 271. [Angelov, N. Nadpisi, monogrami, bukvi i znatsi. Nadpisi varhu stroitelni materialii. // *Srednovekoven Cherven*, t. 1, Tsitadelata na grada, Sofia: BAN, 1985, 236–271.]

Бешевлиев/Beshevliev 1981: Бешевлиев, В. *Прабългарски епиграфски паметници*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1981. [Beshevliev, V. *Prabalgarski epigrafski pametnitsi*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1981.]

Гюзелев/Gyuzelev 2005: Гюзелев, В. Българското средновековие в нашето съвремие. // *Нѣсть оученикъ надъ оучителемъ своимъ, Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, 15 – 29. [Gyuzelev, V. *Balgarskoto srednovekovie v nasheto savremie*. // *Нѣсть оученикъ надъ оубѣсть оученикъ на, Sbornik v chest na prof. dfn Ivan Dobrev, chlen-korespondent na BAN i uchitel*, Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2005, 15–29.]

Добрев/Dobrev 2007: Добрев, И. *Два Царсамуилови надписа*. Linz: Slavia Verlag, 2007. [Dobrev, I. *Dva Tsarsamuilovi nadpisa*. Linz: Slavia Verlag, 2007.]

Младенова/Mladenova 2016: Младенова, М. Виждам, значи съществува (употреба на неспецифични глаголи с екзистенциална функция в чешкия и българския език. // *Съпоставително езикознание*, София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 2016, Т. 51, бр. 1, 5 – 23. [Mladenova, M. *Vizhdam, znachi sashtestvuva* (upotreba na nespetsifichni glagoli s ekzistentsialna funktsia v cheshkiya i balgarskiya ezik. // *Sapostavitelno ezikoznanie*, Sofia: Sofiyski universitet “Sv. Kliment Ohridski”, 2016, T. 51, br. 1, 5–23.]

Popkonstantinov, Kronsteiner/Попконстантинов, Кронщайнер 1997: Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*. P. 2. Wien: Offsetschnelldruck Anton Riegel, A-1080, 1997.

- Славова/Slavova 2017:** Славова, Т. *Старобългарски език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017. [Slavova, T. *Starobalgarski ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2017.]
- Смядовски/Smyadovski 1991:** Смядовски, С. Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа. // *Археология*, София: БАН, 1991, кн. 2, 41 – 46. [Smyadovski, S. Epigrafsko-tekstologichni dobavki varhu oshte dva balgarski nadpisa. // *Arheologiya*, Sofia: BAN, 1991, kn. 2, 41–46.]
- Смядовски/Smyadovski 1993:** Смядовски, С. *Българска кирилска епиграфика (IX – XV в.)*. София: Агата-А, 1993. [Smyadovski, S. *Balgarska kirilska epigrafika (IX – XV v.)*. Sofia: Agata-A, 1993.]
- Харалампиев/Haralampiev 2001:** Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. София: Фабер, 2001. [Haralampiev, I. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Faber, 2001.]